

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

М. Дубик (Київ)

ІНДИКАТОРИ СПОДІВАНЬ ТА СКЕПСИСУ ЧАСІВ НАЦІОНАЛ-СОЦІАЛІЗМУ

Тема життя цивільного населення часів Другої світової війни здається на сьогодні достатньо дослідженою. Відомі умови життя та праці, побуту, харчовий раціон та т.п. Але що відчували люди у Третьюму рейху або на окупованих територіях? Загалом, наскільки події, які здійснюються у суспільстві, проникають у суспільну свідомість та впливають на нього? Як дослідити вплив подій на масову свідомість суспільства, які джерела дозволяють це зробити? Беззаперечно, що важливе місце посідає у цьому сенсі опрацювання спогадів очевидців, але найбільшими недоліками цього типу джерел є суб'єктивність та висвітлення матеріалу через призму часу. Очевидно, що з'ясування впливу подій на суспільну свідомість дозволяє наблизитись до розуміння повсякденного життя досліджуваного періоду. Залучення принципово нових видів джерел та їх оригінальний аналіз дозволили колективу німецьких істориків під керівництвом відомого вченого Гьотца Али¹ дослідити сприйняття німецьким народом ідей та реалій націонал-соціалізму. Насамперед, заслуговує на увагу методика дослідження. На початку роботи було визначено індикатори, які можуть бути проаналізовані на підставі статистичних даних. Докладне вивчення статистичних матеріалів та їх аналіз дозволили зробити обґрунтовані висновки стосовно спірності підтримки суспільством ідей націонал-соціалізму. Подібну методику можна було б застосувати до вивчення будь-якого періоду і нашої новітньої історії. Проблемою у цьому сенсі є брак статистичних даних. У всякому разі, вивчення досвіду німецьких колег є, на нашу думку, дуже корисним для осмислення використання джерельної бази періоду Другої світової війни, тому варто докладно зупинитись на основних положеннях названої праці.

У вступному слові книги Г. Али відрізняє поняття “настрій” і “суспільна думка”. На його думку, у часи націонал-соціалізму був зруйнований суспільний простір, в якому формулюються різні інтереси і шукаються компроміси. Свідомість німців було витіснено у сферу приватну, на приватні страхи та радощі. Загалом він вважає, що слово “настрій” належить до лексики тоталітаризму (можна зробити порівняння у цьому сенсі з радянським режимом).

У дослідженні було поставлено мету з'ясувати, у якому обсязі німці між 1933 і 1945 роками слідували нацистській ідеології, виказували себе вірними Гітлеру та вітали війну, чи поводитися вони скептично, залякано або байдуже, чинили спротив або були втомлені. На думку авторів концепції, повідомлення служби безпеки Рейху, яка досліджувала настрої населення, не відображають дійсної картини відношення до Гітлера та підтримки нацистського режиму населенням.

Названа праця виникла на ґрунті матеріалів дослідницького семінару з вивчення Голокосту, яким керував Гьотц Али в університеті Франкфурта у 2005/06 роках. Дослідницька група, до якої ввійшли студенти, а також спеціалісти з різних установ, визначила на початку роботи, що для контролю результатів треба комбінувати різні індикатори, а щоб краще розрізнити коливання політичних настроїв, було вирішено використати, наскільки це можливо, щоквартальні статистичні дані.

Таким чином, з огляду на наявність таких даних для аналізу було визначено п'ять індикаторів: надання імен лідерів націонал-соціалізму у проміжку часу з 1932 до 1945 рр. (Адольф, Горст та Герман); вихід з церкви (поширене явище серед членів НСДАП та СС); заощадження (як показник сподівань на майбутнє та, на відміну від інших, матеріальний фактор); смертні вироки проти німецьких громадян; використання різних форм жалобних повідомлень про полеглих. За допомогою названих індикаторів було здійснено спробу відтворити стан настроїв німецького населення часів націонал-соціалізму.

У першому розділі праці аналізується надання немовлятам чоловічих імен в якості політичного індикатору. Імена слідує моді, в якій також відображаються суспільні зміни. У Німеччині, окрім імені, існувала традиція надання другого імені. Друге ім'я частіше відображало політичні уподобання батьків. Оскільки більшість їх знаходилася тоді у віці від 18 до 35 років, їх політична прихильність відображала настрої найбільш активної частини німців. При аналізі були використані дані служби статистики Франкфурта-на-Майні, які відображають усіх зареєстрованих осіб з іменами Адольф, Герман та Горст з датами народження від 1932 до 1945 рр.

У 1933 р. було видане розпорядження, в якому відповідним службам рекомендувалося відмовляти називати хлопчиків Адольфом, оскільки це не було бажаним. Це призводило до того, що це ім'я використовувалося тільки переконаними націонал-соціалістами і надавалося достатньо рідко. Багато батьків використовувало ім'я Горст як заміник імені Адольф. Есесівець Горст Вессель був вбитий комуністом у 1930 р. та стилізований німецькою пропагандою в ікону руху. Ім'я означає гніздо орла. Це асоціювалося з вірністю, свободою, силою. Хоча ім'я Горст було поширеним ще до 1933 р., воно входить у моду з приходом нацистів до влади та є одним з десяти найулюбленіших імен у час 1933–1945 рр.

Ім'я Герман отримало у нацистські часи особливе значення. Популярність Геринга сприяє поширенню імені, тому це ім'я виступає гарним індикатором стану настроїв населення.

При вивченні частот надання імен було встановлено подібність діаграм, які відображали застосування імен протягом часу, що вивчалася (аналізувалися щоквартальні дані). Хоча процент надання імен відносно загальної кількості немовлят був різним, тенденція залишалася подібною, подібною були криві застосування імен. Якщо зіставити підйоми та падіння кривих з історичними подіями, є очевидним зв'язок між політичними настроями та наданням визначених імен. Треба враховувати також два фактори: батьки, що надавали імена у 1933 р., були ідеологічно інакше настроєні, ніж ті, які надавали імена у 1942 році.

Чим пізніше, тим більшим був вплив нацистів на підростаюче покоління. Але тенденція загалом зберігається. Не дивлячись на масовану пропаганду, все менше батьків надавали своїм дітям імена ідолів націонал-соціалізму. На підставі цього індикатору був зроблений висновок про те, що молоді батьки спочатку з ейфорією та сподіваннями реагували на прихід до влади Гітлера, потім відношення до режиму стало більш стабільним, а з початком війни пішло на спад.

Другий розділ праці присвячений аналізу сподівань на Бога та віри в фіурера. Масовий вихід з церкви в 1939 р. став відображенням підтримки нацистської політики та ідеології, а також небезпеки майбутнього політичного розвитку та втрати довіри.

Можливість виходу з церкви виникла у Пруссії з 1873 року. У церковних книгах фіксувалися такі факти, що дало змогу провести аналіз статистичних даних. Історик Гайке Кройцлер визначив чотири етапи нацистської церковної політики: наближення (1930–1932), спроби приєднання до ідеології (1933), фаза розчарування (1934), фаза боротьби проти церков (з 1935). У цій типології відображається рух виходу з церкви. З 1935 р. почалася масова антихристиянська пропаганда з боку Німецького руху Віри. Вплив цієї пропаганди на антирелігійний стан є показовим серед членів СС. За статистичним щорічником СС за 1937 р., визначили себе віруючими (не християнами) 4,1% всіх німців, це означало, що вони вийшли з обох церков. Серед СС таких було 18,7%, а в елітних частинах “Мертва голова” – 51,8%. Антицерковна пропаганда вела до короткочасного підйому “віри в Бога”.

При аналізі була використана щорічна статистика виходу з церкви з 1932 до 1947 року, яка базувалася на даних статистичного довідника католицької церкви Німеччини. Внаслідок політичної небезпеки та церковної політики нацистів підйом 1933/34 стрімко йде назад, потім знову догори, показник 1936 року знаходиться на рівні 1932 року. У 1937 р. виходить з церкви втричі більше німців, ніж у попередньому році. Найвищий рівень був досягнутий у 1939 році. У 1940 р. хвиля скоротилася більше ніж на 50%, та до кінця війни вже зійшла нанівець.

У наступному розділі проаналізовано індикатор заощаджень “для маленького щастя”. Кожна форма заощадження відображає передусім оптимізм. Цей індикатор найменше відображає ідеологію. Мова йде більш про рішення у приватному житті – як індивідууми розпоряджаються фінансами у політично та військово налаштованому становищі, одночасно це показує підтримку держави або відхилення. Треба враховувати при цьому залежність воєнної економіки від заощаджень, примусовість деяких виплат.

Війна фінансувалася різними засобами через збирання податків, пограбування захопленої Європи, арізацію та через кредитування. Автори концепції підкреслюють різницю між прямим розподілом позик для населення та непрямую позикою приватних заощаджень державою. Під час Другої світової війни керівництво рейху використовувало другий засіб, щоб уникнути “фінансового народного голосування”, до чого призвело фінансування через воєнні займи під час Першої світової. Так німецька держава могла без виразної згоди вкладників

мати для ведення війни надзвичайно великі ресурси капіталу (мінімум п'яту частину загальних коштів). Це було можливим також, оскільки фінансовим інституціям не було вибору розміщувати їх ощадні фонди ніж як боргові зобов'язання рейху. Наприкінці війни понад 90 процентів вкладів інвесторів будівництва та клієнтів ощадних кас були прив'язані до позик рейху.

Загалом вклади зростали як ніколи: від майже 27 млрд. рейхсмарок на початок війни до понад 116 млрд. рейхсмарок у вересні 1944 року. Наприкінці війни існувало понад 60 млн. ощадних книжок – у середньому дві третини німців мали ощадний рахунок. Це залежало також від довіри населення державі. Вже нацистське керівництво оцінювало готовність вкладати заощадження як “барометр довіри”. Але треба враховувати також, що за обмежені можливості вжитку більшість вкладів були короткочасними. Для оцінки сподівань населення було взято до уваги довгострокові заощадження, які були спрямовані на час після війни. Зріст нових вкладів на довгий строк може вказувати на зростаючі сподівання на майбутнє, зменшення – на песимізм. Авторами були проаналізовані матеріали різних фінансових установ, які використовували заощадження громадян. Найчастіше замість того, щоб вкладати кошти на довгий строк, люди робили вклади на короткочасний термін щоб ними можна було скористатися у будь-який час. З 1944 р. вони несли гроші на чорний ринок або переховували їх вдома.

Наступним індикатором настроїв населення автори дослідження визначили вироки проти учасників руху Опору: позбавлення волі та смертні вироки. Для аналізу були взяті матеріали справ Фольксгеріхтсгофу („народного суду“), якій був заснований законом від 24 квітня 1934 р., для розправи з противниками режиму. Якщо у перші шість років існування „народного суду“ кількість вироків щорічно не перевищувала 500, то у 1940 р. вона зростає вдвічі, а у 1944 р. сягає 4000 справ за рік, з них понад 2000 – смертних, кількість яких до 1938 р. була незначною, а у 1939–1941 рр. щорічно – менше 100.

Дослідники відокремили з цих справ тільки ті, які стосувалися німців Рейху, що переслідувалися за політичний опір. В останній фазі війни зростала як готовність населення до опору, так і прихильність влади до покарання критичних висловлювань. При аналізі було враховано також, що між вирокими і початком справи у середньому проходив один рік, тому кількість вироків у середині 1944 р. відображає тенденцію політичної активності населення середини 1943 року.

Ще одним індикатором сподівань на майбутнє автори вибрали жалобні повідомлення про смерть полеглих солдат, які публікувалися у пресі.

Дослідження було зроблене на підставі аналізу газет „Франкфуртер Цайтунг“ і „Франкфуртер Фольксблатт“. Якщо перша газета була відносно незалежного характеру, то друга – місцевою партійною газетою НСДАП. Текст некрологів, як і зміст усієї газети, строго регламентувався. Окрім вибору слів, Геббельсом на початку війни було наказано публікувати не більше 10 жалобних повідомлень одночасно. До початку війни з Радянським Союзом це ще було можливим, оскільки число загиблих не було надто великим. В таємних доповідях СД повідомлялося про неполітичний, особистий зміст некрологів, що викликало роздратування спецслужб.

У вересні 1944 р. було покінчено з вільним вибором тексту для некрологів. З того часу публікувалися тільки списки загиблих під заголовком „вони віддали життя за фюрера, народ і рейх“.

Для проведення аналізу дослідники поділили жалобні повідомлення на дві групи: які мали прихильність до режиму, та такі, що критикували режим або не мали жодного згадування про фюрера та націонал-соціалістичних термінів щодо статусу померлого. Другу групу повідомлень не можна класифікувати як ворожі владі, але вони вміщують дуже мало ентузіазму. Часто вони оцінюють загибель близьких як непотрібну смерть у безглуздій війні.

Відповідно цьому індикатору втрата режимом популярності прослідковується у буржуазних колах не після поразки під Сталінградом, а вже у 1941 р., і це чітко виражено. У читачів „Франкфуртер Фольксблатт“ втрата довіри ще так сильно не виражена, але на 1942 р. вона також прогресує. Цю тенденцію помітно не тільки при аналізі франкфуртських газет. Подібні висновки були зроблені раніше Яном Кершавом при аналізі трьох баварських газет, які наводяться для порівняння у даній праці.

Внаслідок проведеного аналізу усіх індикаторів автори дослідження приходять до наступних висновків. Якщо у передвоєнні роки спостерігається підйом настроїв через зовнішньополітичні успіхи Гітлера – приєднання значних територій до Німеччини без втрат, то далі рівень ідеологічно мотивованої лояльності до держави зменшується після нападу на Польщу, а з походом спостерігається тільки незначне підвищення, а з початком війни проти Радянського Союзу починається друге, драматичне скорочення довіри. Таким чином, вже влітку 1941 р. населення з острахом усвідомлювало, в яку війну втягнув його Гітлер. Всупереч існуючим стереотипам про посилення авторитету Гітлера через війну проти Польщі, невдалий замах 1944 р., отримані дані вказують на цілком протилежні тенденції.

Усі використані статистичні дані опубліковані у додатку, окрім того, вони представлені у вигляді діаграм. Для графічного відображення отриманих результатів було застосовано принцип рекодирування даних з точки зору їх збільшення, зберігання рівня або зменшення відносно попереднього показника. При збільшенні показника надавалося значення + 1, при зберіганні рівня $\pm 5\%$ – значення 0, при зменшенні – значення - 1. Таким чином, графічно були відображені не кількісні показники, а тільки напрямок розвитку того чи іншого індикатору. Для прикладу наведемо лише графік, у якому відображено узагальнюючі дані дослідження відносно часу, з щоквартальними показниками. Не вдаючись до подробиць обчислення, нам цікава сама крива, її спади та підйоми відносно хронології подій Другої світової війни.

Для ілюстрації технік, які використовували лідери націонал-соціалізму для збереження своєї влади, у книзі опубліковано промову Германа Геринга, з якою він виступив в особливо критичній фазі націонал-соціалізму 4 жовтня 1942 р. В ній чітко простежується застосування з метою посилення влади засобів антисемітизму, презирства до слов'ян, харизми фюрера, терору, маленьких соціально-політичних зобов'язань та великих обіцянок на майбутнє.

Самі автори цього дослідження стверджують, що їх праця є експериментом, та ні в якому разі не претендує на кінцеву істину, а є лише спробою по-іншому розглянути наявні джерельні масиви та спробувати проаналізувати їх за допомогою статистичних методів дослідження. На нашу думку, цей експеримент заслуговує на увагу та підштовхує залучити до джерельної бази Другої світової війни, наприклад, наявні в архівах, але майже незадіяні у дослідженнях істориків матеріали фондів окупаційних установ з відбиттям щомісячної, щоденної інформації. Вихід на цей рівень джерел обіцяє прорив у висвітленні буття населення на окупованій території часів Другої світової війни.

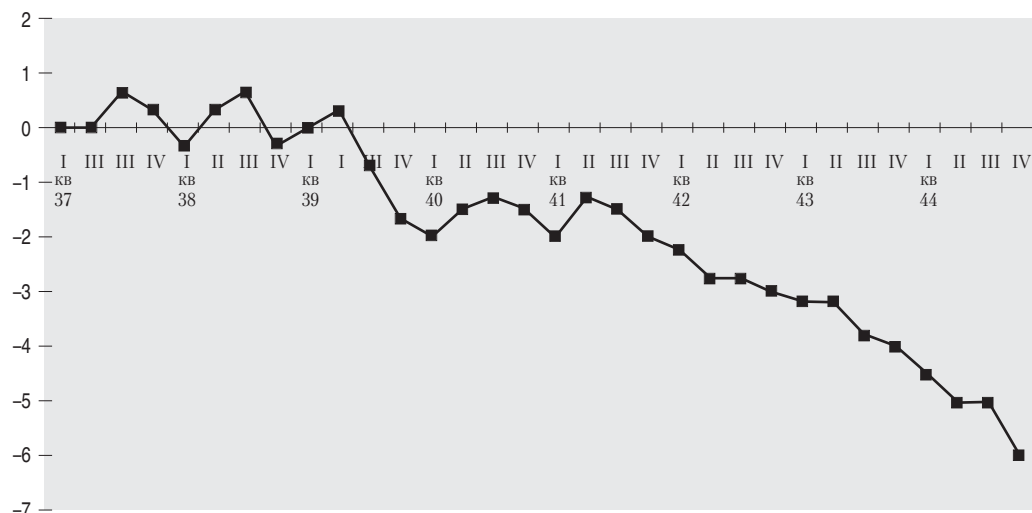

Рис. 1. Узагальнююча «крива настроїв» 1937–1944 рр., щоквартально

¹ Volkes Stimme. Skepsis und Führervertrauen im Nationalsozialismus. Hrsg. Götz Aly. Fischer Taschenbuch Verlag: Frankfurt am Main, 2006. – 224 S.